

نقش نت زیست‌ها در تحولات سیاسی اجتماعی عربستان سعودی

حسن فارسی جوکار، زهرا بیگ جانی^۲

۳۳

چکیده

اصل تغییر و تحولات موضوع ثابت موضوع ثابت جوامع بشری بوده و هست. جامعه‌های مستثنا از این قاعده هم نمی‌توان یافت، لکن سرعت تغییر و تحولات و متغیرهای دخیل در این دگرگونی‌ها می‌توانند متفاوت باشند. بررسی روند تغییر و تحولات سیاسی و اجتماعی در عربستان سعودی و شناسایی پیشران‌های این تغییر و تحولات دغدغه این پژوهش می‌باشد. در این نوشتار این سوال که پیشران تحولات آینده سیاسی اجتماعی عربستان چه خواهد بود؟ موضوعی است که با رویکرد توصیفی و تحلیلی و استفاده از اطلاعات کتب، مقالات و پایگاه‌های اینترنتی به دنبال آن خواهیم بود، تا ضمن بررسی روند کلی پیشران اصلی را شناسایی نماییم بررسی‌های صورت گرفته حکایت از آن دارد که با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر عربستان سعودی تنها نت زیست‌ها هستند که با استفاده از زیر ساخت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات، رسانه‌های اجتماعی و شبکه‌های مجازی می‌توانند در شکل‌گیری حوزه عمومی واقعی و جهت دادن به افکار عمومی در فضای مجازی و میدانی ایفای نقش اصلی را داشته و زمینه تحولات سیاسی - اجتماعی عربستان را فراهم نموده و حتی آن را تسریع نمایند.

کلیدواژه‌ها: عربستان سعودی، نت زیست، حوزه عمومی، رسانه‌های اجتماعی، فناوری اطلاعات و

ارتباطات.

دوره ۹، شماره ۲، پیاپی ۳۳

تابستان ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۳/۲۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۶/۲۷

صص: ۱۳۹-۱۰۹

شاپا چاپی: ۴۵۶۵-۲۵۸۸

الکترونیکی: ۰۳۸۱-۲۷۱۷

مقدمه

عربستان سعودی به عنوان بزرگترین کشور به لحاظ جغرافیایی در منطقه جنوب غرب آسیا با ظرفیت‌های دینی، اقتصادی و سیاسی یکی از رقبای ایران در منطقه و جهان می‌باشد. به طور کلی در عرصه سیاست بین الملل و سیاست منطقه‌ای شناخت کشورهای همسایه با ظرفیت‌های رقابتی یک ضرورت است ضرورتی عام؛ یعنی شامل کشورهای دوست نیز می‌باشد، حال اگر کشوری زمینه‌های رقابت را واجد باشد و هرچه این زمینه‌ها گسترده‌تر باشد ضرورت شناخت بیشتر مضاعف می‌شود.

زمینه‌های همکاری و رقابت بین ایران و عربستان سعودی بسیار گسترده است، از وجوه فرهنگی گرفته تا اقتصادی، سیاسی، جغرافیایی و حتی علی‌رغم برخی تفاوت‌ها وجه اعتقادی و دینی. طبیعتاً زمانی که موضوع شناخت مطرح می‌شود این شناخت بایستی عمیق و گسترده باشد. یکی از مهم‌ترین وجوه شناخت بررسی و شناخت عوامل و عناصر تعیین کننده در تحولات اجتماعی_سیاسی عربستان سعودی است.

عربستان سعودی کشوری پادشاهی است و طبق این ساختار سیاسی مردم نقشی در سیاست و حکومت ندارند، اما این وضعیت، وضعیت جاری این کشور می‌باشد لکن در عصر ارتباطی امروز که جهان کاملاً مسطح و افقی شده است، افق و آینده روشنی برای چنین نظام سیاسی نمی‌توان متصور بود. تحت تاثیر عوامل محیطی جهانی، منطقه‌ای و داخلی کنشگران ترسیم آینده این کشور نیروهای اجتماعی آن هستند نیروهای اجتماعی که گرچه منطبق‌های اجتماعی سیاسی و مذهبی متفاوتی دارند اما در یک نقطه کاملاً با هم مشترک هستند این نقطه مشترک رویکرد سیاسی امنیتی حکومت عربستان است که فرصت و مجال برای نیروهای سیاسی و اجتماعی باقی نگذاشته و نمی‌گذارد، بلکه تلاش می‌کند تمام روزه‌های امید کنشگران را محدودتر و تحت کنترل بیشتر قرار دهند حتی اگر زیرساخت‌ها و وعده و وعیدهایی هم مطرح می‌شود در راستای به روز رسانی حکومت پادشاهی است و نه باز نمودن فضا برای نیروها و کنشگران عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این کشور. حتی برخلاف برخی تصورات کلی و اولیه برخی دولت‌های اقتدار گرا مثل عربستان سعودی از رسانه‌های اجتماعی استقبال کرده اند، آنها ابتدا از این رسانه‌ها می‌ترسیدند و بدشان نمی‌آمد آن‌ها را سانسور کنند، اما اخیراً ... دریافته اند که رسانه‌های اجتماعی بستر ایده آلی

برای نظارت بر احساسات مردم، پیگیری مخالفان و دستکاری مخفیانه افکار عمومی در اختیارشان قرار می دهد (برگستروم، کارل تی؛ وست، جوین دی، ۲۰۱۳: ۵۵).

در این فضا شناخت وضعیت موجود، روند تحولات و ترسیم آینده تحولات عربستان سعودی یکی از مهم ترین موضوعات قابل بررسی است. با این نگاه، پژوهش حاضر ضمن مرور وضع موجود بخشی از روند تحولات را کانون بررسی خود قرار داده است.

پیشینه پژوهش

"قتل در استانبول: جمال خاشقچی، دونالد ترامپ و عربستان سعودی" عنوان کتابی است که توسط اوون ویلسون (۲۰۱۹) منتشر شده و با نگاهی جامعه شناسانه به بررسی نظام سعودی پرداخته است. نویسنده در این کتاب معتقد است: از مله زیرساخت های توسعه سیاسی شاخص های نظیر مدارا و تساهل، آزادی بیان، آزادی گروه ها و وجود جامعه مدنی فعال می باشد، موضوع و شاخص های که در عربستان پادشاهی جایی ندارد. نویسنده معتقد است در ابتدای به قدرت رسیدن بن سلمان کور سوی امیدی وجود داشت اما با قتل خاشقچی این رونه هم بسته شد و حکایت آل سعود همچنان باقی است، شاید با قدرت و پیچیدگی بیشتر.

سید محمد جعفری (۱۳۷۲) در مقاله "رسانه های جمعی و تبلیغات بازرگانی در عربستان سعودی" به بررسی وضعیت رسانه های جمعی عربستان پرداخته و معتقد است وضعیت رسانه های سعودی از پیچیده ترین و بزرگترین بازار های رسانه ای خاورمیانه است. وی با دسته بندی رسانه های عربستان به دو دسته متقر در لندن و مستقر در عربستان بر این نظر است که رسانه های مستقر در لندن اگر چه کاملاً با حکومت سعودی هماهنگ هستند اما به واسطه شرایط محیطی در کل از آزادی بیشتری برخوردارند و دست اندرکاران رسانه ها از حکومت ترسی ندارند و امکان دستگیری آنها وجود ندارد، اما رسانه های داخلی کاملاً در اختیار حکومت بوده و قوانین سخت گیرانه ای بر آنها اعمال می شود.

مامون فندی (۱۳۸۲) در مقاله "فناوری اطلاعاتی، اعتماد و دگرگونی اتماعی در جهان عرب" با مطالعه موردی چند کشور عربی از جمله عربستان، به نقش اعتماد به رسانه ها در جوامع عربی و کارایی فناوری های نوین پرداخته و معتقد است چون مردم به رسانه های دولتی اعتماد ندارند

با خوش بینی بیشتری به رسانه های جدید می نگرند. وی سال ۱۹۶۷ را نقطه عطفی در بی اعتمادی جوامع عربی به رسانه های دولتی عنوان می کند.

مای یمانی (۱۳۷۸) ذیل مقاله "اسلام و مدرنیته: روحیات نسل جدید در عربستان سعودی" به بررسی نسل جدید مردم عربستان پرداخته و معتقد است برخی رسانه ها به شکل گیری مدل های شخصیتی نوین و در پیش گرفتن زندگی طبیعت گرا که نتیجه آن تشویش و ناآرامی روانی است، کمک می کند.

وی معتقد است: با وجود تلاش های نظام سیاسی عربستان برای به کنترل روند جهان گرایی، به جهت گسترش بی سابقه تکنولوژی های نوین وافقی شدن جهان، گسترش مسافرت و گردشگری و نیز حضور موثر رسانه های جمعی ... باورها و تفکرات جدیدی در حال شکل گیری و ظهور است.

همچنین زهرا اکبری و حمزه صفوی (۱۴۰۱) در مقاله "بررسی روند نوسازی عربستان سعودی و تاثیر آن بر ثبات سیاسی این کشور ۲۰۰۰-۲۰۲۲" در صدد پاسخ به این سوال هستند که روند نوسازی چه تاثیری بر ثبات سیاسی حکومت سعودی دارد؟ نویسندگان ذیل دیدگاه های نوسازی هانتینگتون و ثبات و بی ثباتی ساندرز ضمن مرور پیشینه مدرن سازی این کشور در دوره ملک عبدالله و ملک سلمان، معتقدند: اصلاحات انجام شده بیشتر وجه نمادین داشته و چندان ظرفیت حرکت آفرینی و ایجاد موج بی ثباتی در این کشور ندارند.

علی رضا کوهکن و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله "جنبش های اعتراضی و آینده رژیم پاتریمونال عربستان سعودی" معتقدند: رژیم نئوپاتریمونال عربستان علیرغم استفاده از راهبرد چندوجهی، توزیع منابع مالی، ابزارهای مذهبی، کنترل فضای مجازی و سرکوب در مواجهه با این جنبش ها، در آینده نمی تواند از وقوع تغییر و تحولات اساسی و افق گشا جلوگیری کند، زیرا آگاهی روز افزون جامعه، توانمند شدن نیروهای اجتماعی و پیوند جامعه مدنی عربستان با جامعه مدنی جهانی از وجوهی است که امکان مقاومت در مقابل تحولات را کم می کند.

بررسی منابع مرتبط، باموضوع پژوهش و از جمله منابع مرور شده در سطور بالا حکایت از آن دارد که اگر چه برخی منابع ممکن است وجوه تشابهی با پژوهش حاضر داشته باشند، اما وجه

ممیز این پژوهش تاکید بر کنشگری و پیشرانی نت زیست‌ها در زمینه سازی نرم افزاری تحولات عربستان سعودی در آینده می‌باشد.

مفاهیم نظری:

۱ حوزه عمومی^۱

در ریشه شناسی و شناخت وجه تاریخی حوزه عمومی گروهی از صاحب نظران معتقدند گونه ضعیف این حوزه را در دولت شهرهای یونان باستان هم می‌توان سراغ گرفت که در ارتباط با آگورای آنتی است و در مقابل حوزه خصوصی خود را نشان می‌داد (Abdelmoula, 2015: 86).

حوزه عمومی فضایی است که اخبار، سیاست، و رسانه در آن در جریان است و امروز این حوزه گسترده و موثر مرکب از افراد عادی است که کنار هم قرار گرفته اند تا قواعد جامعه مدنی و نحوه حکومت داری را در جمع خودشان به بحث و گفتگو بگذارند. به لحاظ نظری حوزه عمومی یک فضای باز ارتباطی تصویر می‌شود که همه کسانی که در آن حضور دارند، اعم از فرستندگان و دریافت کنندگان شرایط یکسانی برای گفتگوی عقلانی و عاقلانه دارند (Doyle & Mattheew, 2010). سپهر و گستره عمومی همگانی جزئی از حکومت نیست، بلکه برعکس فضا یا زمینه‌ای است که با فعالیت‌های حکومت مواجهه و تقابل صورت می‌گیرد (تامپسون، ۱۳۸۰: ۸۸). هابرماس در تبیین و تشریح واژه حوزه عمومی معتقد است: حوزه عمومی پیش از هر چیز عرصه یا گستره‌ای از حیات اجتماعی سیاسی ماست که در آن بتوان موضوعی را در برخورد با افکار عمومی شکل داد... و همه می‌دانند که مفهوم افکار عمومی به رسالت انتقادی و نظارتی توجه دارد که شهروندان به طور غیر رسمی در برابر طبقه حاکم اعمال می‌کنند. با توجه به دیدگاه هابرماس به مفهوم حوزه عمومی می‌توان گفت: متغیرهای کلیدی آن عبارتند از دسترسی، گفت و گو و کنش عمومی که تورنتون دسترسی آن را به چهار شاخص دسترسی به اطلاعات، دسترسی به رسانه، دسترسی عمودی و دسترسی افقی تقسیم می‌کند (Tornton, 1996: 11-19).

۱- Public sphere

۲- Oikes

همچنین وایت اصول گفتگوی اعضای حاضر در حوزه عمومی را اینگونه تشریح می‌کند: الف) هر کس که قدرت سخن گفتن و عمل داشته باشد حق گفت و گو و مشارکت دارد ب) همچنین هر کس می‌تواند درباره هر موضوع و مسئله ای سوال و درباره آنها گفتگو کند. و ج) هیچ گوینده‌ای را نمی‌توان به علت اجبار درونی یا بیرونی از اعمال حقوقش منع نمود (وایت، ۱۳۸۰: ۱۲۱).

متغیرهای اصلی حوزه عمومی از نظر صاحب نظران		
دسترسی	گفت و گو	کنش عمومی
- دسترسی به رسانه	- حق پرسش و گفت و گو درباره هر موضوع	- مطلع ساختن
- دسترسی به اطلاعات	- حق مشارکت برای کسانی که توانایی سخن گفتن و عمل دارند	- درگیر ساختن
- دسترسی افقی	- هیچ گوینده ای نباید به اجبار از اعمال حقوقش در مشارکت و	- مرتبط ساختن
- دسترسی عمودی	گفت و گو منع شود.	- بسیج نمودن

(فارسی، ۱۳۹۵: ۱۰)

از نظر هابرماس ارتباط آزاد و بی‌واسطه در عرصه عمومی زیست جهان باعث می‌شود تا خواسته‌های اصلی انسان‌ها نشان داده شود و به سخن دیگر فرض او بر کنشگری شنونده‌ها و گوینده‌های ایده آل و کاملاً عقلانی مبتنی است که به درک و شناخت منظور یکدیگر علاقمند هستند، تا زمینه برای تفاهم بین الاذهانی، وفاق و اجماع که لازمه و مقدمه حوزه عمومی است تکوین یابد.

به اعتقاد هابرماس در صورت گسترش حوزه عمومی، ارتباط و مفاهیم میان آنان نیازمند ابزارهای معینی برای توزیع و انتشار افکار و اثربخشی است (نوذری، ۱۳۹۳: ۶۷)، این وسیله و ابزار در ادوار مختلف دربرگیرنده ابزارهای ارتباطی متنوعی شامل مجلات، کتاب، نشریات، روزنامه‌ها، رادیو و تلویزیون بوده و در عصر حاضر بر اساس ظرفیت‌ها و زیرساخت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات مسطح ساز، ابزار جهانی گسترده، افقی و در دسترس همه یعنی شبکه جهانی وب، فضای سایبر و رسانه‌های اینترنت بنیان و به صورت مشخص شبکه‌ها و رسانه‌های اجتماعی به آن اضافه شده‌اند.

بررسی سیر تاریخی تئوری و مفهوم حوزه عمومی حاکی از آن است که هابرماس معتقد است حوزه عمومی مد نظر وی آن گونه که باید و شاید عملی و اجرایی نشد، چون مداخله دولت به

تدریج ماهیت اصلی حوزه عمومی را تغییر داد و مکانیسم های شکل گیری و تکوین حوزه عمومی یعنی رسانه ها به ابزاری برای تبلیغ و ترویج عقاید و دیدگاه های گروه های نفوذ دولتی و احزاب مبدل شدند.

از دیدگاه ارتباطی هم وقتی هابرماس از خان خانی شدن دوباره^۱ حوزه عمومی صحبت می کند منظور اصلی او این است که ارتباطات اقتدارگرایانه جای ارتباطات افقی و مردم سالارانه را گرفته است و فرصت طرح دیدگاه های مختلف و انتقادی از بین رفته است.

هابرماس هسته اصلی حوزه عمومی را شبکه های ارتباطی معرفی می کند (هابرماس، ۱۳۹۴: ۷۰۹) و معتقد است حوزه عمومی... تاج رسانه های جمعی را بر سر خود دارد، همچنین وی معتقد است رسانه های شدن بیش از حد زیست جهان به مستعمره کردن آن می انجامد. زیرا دولت ها که به حوزه عمومی به عنوان محیط مشروعیت زایی خود نگاه می کنند با واگذاری سیاست سازی به دست بروکراسی، میدان را برای مهندسی و مدیریت وفاداری عمومی توسعه می دهند، و اساسا به دنبال حوزه عمومی مدیریت شده خواهند بود و این تفکر و روش به اضمحلال و خشکاندن حوزه عمومی با شیوه ای بروکراتیک منتهی خواهد شد.

پس از مطرح شدن مفهوم حوزه عمومی و فرجه شدن آن از سوی هابرماس نگاه های مختلفی در موافقت، مخالفت، تنقیح و اصلاح تئوری وی با توجه به شرایط زیست جهانی و صورت بندی جدید اجتماعی مطرح می شود. هابرماس با بررسی این شرایط و تحولات خود را مشتاقانه درگیر نگاه های مختلف نموده، و با وجود فئودالی شدن و کم رنگ شدن حوزه عمومی نسبت به احیای مجدد آن خوشبین است و تاکید می کند فناوری های جدید بستر ساز مناسبی بوده و شکل گیری حوزه عمومی را تسهیل می نماید تا شاید لایه های پنهان و غیر رسمی جامعه سیاسی که البته مورد شناسایی و توجه وی قرار گرفته اند و از نوعی نوعی کسری ارتباطی رنج می برند، بتوانند از طریق فناوری های نظیر اینترنت و ظرفیت های متنوع آن این کسری ها را جبران نمایند (سالتر، ۱۳۸۳).

۲ رسانه های اجتماعی^۲

از مهمترین قابلیت های اینترنت و فضای مجازی شکل گیری رسانه های اجتماعی بر اساس نسل وب^۲ می باشد که به وب تعاملی شناخته می شود، رسانه های که ابزار قدرتمندی برای شهروند

1-Refudalization

2-Social Media

خبرنگاری، روزنامه نگاری مردمی و انتشار و توزیع اطلاعات و اخبار مستقل می باشد. (Comunllo & Anzera, 2012:435)

اگرچه برخی سابقه و آغاز رسانه‌های اجتماعی را سال ۱۹۹۷ می‌دانند و برخی صاحب نظران دیگر ۱۰ سال بعد یعنی ۲۰۰۶ را نقطه آغاز می‌دانند اما در هر کدام از این مقاطع را نقطه عطف قلمداد کنیم؛ درکل رسانه‌های اجتماعی موضوع و مفهومی جوان و نوظهور است. برایان سویس در تعریف رسانه‌های اجتماعی معتقد است: رسانه‌های اجتماعی از ماهیت و محتوای دموکراتیک شکل گرفته و شناخت درستی از روند نقش آفرینی مردم دارند، زیرا آنها فقط برای خواندن اطلاعات و انتشار آنها نیستند، بلکه هم اطلاعات را تولید می‌کنند و هم برای دیگران به اشتراک می‌گذارند.

۳ شهروندی در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات^۱

نقطه عطف در تاریخچه مفهوم شهروند و شهروندی به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی به انقلاب کبیر فرانسه برمی‌گردد. این مفهوم دوره‌ها و تحولات مختلفی در جامعه شناسی، حقوق و علوم سیاسی و بطور کلی در علوم انسانی و اجتماعی پشت سر گذاشته است. این مفهوم در گذشته بیشتر با مفهوم، فضا و مکانی به نام دولت-شهر و دولت-کشور مطرح می‌شد و دارای ابعاد جغرافیایی برجسته‌ای بود اما امروز این مفهوم به معنای قدرت شناخت، تشخیص و توجه به خیر همگانی تعریف می‌شود (بشیریه، ۱۳۸۶:۲۶۷) و با این رویکرد است که یک شهروند مسئول، مطلع و آگاه پیش شرط و شرط لازم تحقق هرگونه تغییر و تحولی محسوب می‌شود، زیرا امروز اطلاعات جزء حیاتی و جدایی ناپذیر نقش شهروندی می‌باشد. به ویژه در شرایط حاضر که فناوری‌ها چهره سستی جامعه را دگرگون ساخته و آزادی شهروندی را توسعه می‌بخشد (دیلمقانی و ثانی، ۱۳۸۲) و سبب صورتبندی جدیدی از جامعه شده‌اند.

در شرایط پیشرانی انواع فناوری، پیوند خوردن مفهوم فناوری با جامعه که معمولا در تعامل با هم متحول می‌شوند (اس کل، ۱۳۸۵) مفهوم جدیدت زیست مطرح می‌شود، و به این معناست که سرزمین و جغرافیا در قلمرو فناوری و رسانه سایبر قدرت گذشته را ندارد، و مفهوم جدید شبکه‌وند توانایی پوشش رسانه‌های سایبر را به خوبی به نمایش می‌گذارد (شکرخواه، ۱۳۸۸:۱۱۰).

شهروند شبکه ای مفهومی است برآمده و مرکب از نت و سیتیزن (Hauben, 1995:1) برای فعالان و کنشگران جامعه شبکه ای وب بنیان، به بیان دیگر شهروند شبکه ای فردی است که از اینترنت و منابع شبکه ای استفاده می کند، تحلیل سیاسی و اجتماعی دارد و در این مسیر مشارکت فعالانه هم دارد. شهروند شبکه ای در جامعه ای با صورت و شمایل نوین یعنی در این جامعه افراد از طریق شبکه ها با یکدیگر ارتباط برقرار نموده و با یاری دیگران به اطلاعات شان می افزایند یا از آن آگاه می شوند.

در این شرایط میزان و سطح دسترسی شهروندان گسترش پیدا می کند و عملاً زمینه برای فعالیت، آزادی و مسئولیت شهروندان نیز توسعه یافته و شهروند سنتی به نت زیست ها مبدل می شود و شهروندان جدید از ظرفیت های ایجاد شده بهره برداری نموده و آزادی های اجتماعی و سیاسی خود را افزایش داده اند (شمسینی غیاثوند، ۱۳۹۱). کنشگران جدید از طریق فضای مجازی و شبکه ها به پیگیری مطالبات و انتظارات خود پرداخته و با موضوعاتی نظیر: سرمایه و گردش اطلاعات، کنش سایبری و رسانه های جدید و جایگزین و ... کاملاً آشناست. در این شرایط دیگر یک شهروند آگاه و فرهیخته در کنار سایر شهروندان و با هم افزایی و قدرت جمعی بدون ترس فعالیت می کنند و از بیم مقامات سیاسی و امنیتی وظایف اجتماعی اشان را بر زمین نمی گذارند (العبيدی، ۱۳۸۵).

نت زیست ها یکی از خروجی ها و دستاوردهای ظهور و توسعه اینترنت می باشند، این شهروندان در قیاس با شهروندان سنتی دارای توانمندی ها و مهارت هایی نظیر ۱- استفاده از رایانه و اینترنت ۲- استفاده از فناوری های ارتباطی و گپ زنی در هر موقع از شبانه روز را داشته ۳- قادر است آخرین اخبار و اطلاعات را در چند لحظه جستجو نموده و به دست آورد، همچنین سیمون مین وارنینگ معتقد است سطوح توانمندسازی رسانه ها و شبکه های اجتماعی عبارتند از:

- افزایش کمی و کیفی تعامل بین افراد و از طریق رسانه های اجتماعی صرف نظر از زمان و مکان
- تشکیل جوامع و تجمیع قدرت ها از طریق رسانه های جدید
- گفت و گو درباره باورها، ایده ها، مسائل مشترک و رفت و آمد خستگی ناپذیر از این شبکه به شبکه دیگر در میان گروه های مختلف

- تعامل شهروندان و بخش‌های مختلف حاکمیت
  - شکل‌گیری و تقویت ارتباط بین بخش‌های خصوصی، سازمان‌ها و دستگاه‌های غیرانتفاعی
  - ممزوج شدن لایه‌های مختلف جهان واقعی و جهان مجازی از طریق جهان موازی
- (Mainwaring, 2012)

کوهن معتقد است ذیل ارتباطات توانمندساز و کنشگری سه گزاره مطرح می‌شود:

اول: توانمندسازی منتج به گسترده شدن قابل توجه نیازهای مردم و انتظاراتشان می‌شود و همین مسئله سبب ایجاد شکاف‌های جدیدتر بین مردم و حکومت‌ها خواهد شد.

دوم: فرصت‌های جدیدی از طریق فناوری‌های توانمند ساز برای اعتراض سیاسی ایجاد می‌شود.

سوم: و نهایتاً فهم جدید سیاسی و اجتماعی برآمده از فرایند توانمندسازی و شناخت و آشنایی عمیق‌تر با ایستارها و ارزش‌های جدید می‌تواند تغییر رژیم را هم به دنبال داشته باشد (Kuhn, 2011).

۴ ظرفیت‌های حوزه عمومی جدید

در زیست بوم جدید رسانه‌ای و صورت‌بندی نوین اجتماعی در جوامع مختلف فناوری اطلاعات و ارتباطات اینترنت، رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی در تار و پود زندگی تنیده شده است و شهروندان جدید شبکه‌ای ونت زیست‌ها کنشگری‌های مختلف سیاسی و اجتماعی را انجام می‌دهند؛ حوزه عمومی جایگزین بر خط و چندگانه‌ای شکل می‌گیرد. حوزه عمومی که شاید نسبت به حوزه عمومی سنتی فضای بهتری برای مشارکت آزاد شهروندان و گفت و گو پیرامون موضوعات مختلف را فراهم نموده و زمینه برای شکل‌گیری افکار عمومی ایجاد نماید.

چنین حوزه عمومی‌ای ظرفیت‌های جدید بهینه‌ای فراهم می‌نماید که در راستای شکل‌گیری افکار عمومی و طرح مطالبات ایجاد می‌نماید. برخی از مهمترین دستاوردهای حوزه عمومی برآمده از زیست بوم نوین به شرح زیر می‌باشد:

۴-۱ آزادی شناختی^۱

آزادی شناختی یا حق تعیین سرنوشت ذهنی، موضوعی است که ذیل فناوری‌های نوین با ارائه آبشار اطلاعات آمنجر به کاهش قدرت رسانه‌های سنتی دولت محور می‌شود.

(Tkacheva et al, 2013:21).

¹Cognitive Liberation
²Information Cascades

به عبارتی دیگر رسانه‌های جدید که بیشتر ماهیت افقی دارند با تعمیق زمینه‌های ارتباط مردم در فضای مجازی مقدمات شناخت و آگاهی دقیق‌تر نسبت به حقوق تضییع شده آنها، زمینه‌های مقایسه با سایر جوامع، گسترش دامنه مطالبات و تقاضا برای دگرگونی و تحولات اساسی و بنیادین در عرصه‌های مختلف را فراهم می‌نمایند.

۴-۲ هوش عاطفی^۱

در حالی که از منظر فردی جنبش‌ها و ناجنبش‌های اجتماعی، بیشتر حرکتی عاطفی و هیجانی مد نظر قرار می‌گیرند (کاستلز، ۱۳۹۳: ۲۱)، با رویکرد هوش عاطفی این گونه استدلال می‌شود که در تعاملات و ارتباطات سیاسی هیجان و عاطفه محرک و مشوق عصبانیت و مانع از ترس است، و از آنجایی که سه نوع دلهره منزلت ۱- حاشیه‌ای بودن ۲- ناهماهنگی منزلت‌ها ۳- کناره‌گیری از منزلت (لارو، ۱۳۷۳: ۱۶۴) به عنوان نیروهای دگرگون‌کننده عمل می‌کنند لذا در جامعه‌ای که تبعیض و نابرابری در عرصه‌های مختلف حکم فرماست اکثریت از تنزل وضع خویش در رنج بوده و اصولاً عصبانی هستند (داو و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۲۹)، لذا در این شرایط شیفتگی و اشتیاق که به دنبال کسب اطلاعات بیشتر هستند با اشتراک‌گذاری مسائل خود و هم‌افزایی با دیگران در یک تعامل ارتباطی بر ترس غلبه نموده، عصبانیت اوج می‌گیرد و غالب می‌شود و در نتیجه رفتارهای خطرپذیر هم با سهولت و راحتی به وقوع می‌پیوندند. در این موقعیت‌ها معمولاً عواطف به عنوان قویترین عامل مثبت عمل نموده و بسیج اجتماعی و هدفمند را تقویت می‌کند.

۴-۳ تقویت تعامل و ارتباط شهروندان

از آنجایی که فناوری‌های جدید شرایط ارتباطی بین شهروندان بهبود می‌بخشد و تعامل اجتماعی افقی و هم‌سطح را افزایش می‌دهد (Badran, 2011: 3) زمینه لازم برای ایجاد هماهنگی شناختی^۲ که مقدمه کنش ارتباطی است، بیشتر و بهتر فراهم می‌شود (کاستلز، ۱۳۹۳: ۲۲) با توسعه رسانه‌های اجتماعی و عمومی شدن آنها شرایط برای کنش‌گری و مشارکت عموم شهروندان به ویژه نسل زیست‌ها و بهره‌برداران اینترنت بیشتر فراهم می‌شود به بیانی دیگر در فضای جدید فعالان سیاسی و اجتماعی و کنشگران برای خود هویتی ترسیم می‌کنند که انفکاک و جدایی آن از هویت تکوین یافته

1-Affective Intelligence
2-Cognitive Consonance

تقریباً غیر ممکن است. مردم در این فضا صرف نظر از موقعیت و شرایط اجتماعی خود و اظهار نظر و مشارکت دارند، بدون محدودیت‌ها و قید و بندهای معمول فضای واقعی، آنها به راحتی از تجربیات دیگران حاضر در رسانه‌های اجتماعی بهره‌برداری می‌کنند و در ادبیات رسانه‌ای این موضوع یکی از آثار شاخص مجاورت است که اگر یک فرد به صورت مستقیم و غیر مستقیم در همجواری افراد دیگر شبکه باشد، می‌تواند از طریق اعضای شبکه اطلاعات ضروری را به دست آورده و در جریان تبادل این اطلاعات به صورت طبیعی تعامل و پیوندها نیز تقویت می‌شوند.

۴-۴ صدا دادن به بی صدایان^۴

صدا اغلب به عنوان توانایی و قدرت اعلام و بیان اولویت‌ها و ترجیحات توسط مردم عنوان می‌شود (Combaz & McLughlin, 2014) و اساساً جامعه مدنی هم از تعامل، پیوند و هم‌افزایی صداها صحبت می‌کند (افضلی، ۱۳۷۹: ۷۳)، اما با توجه مالکیت رسانه‌های رسمی و عمودی و محدودیت و کمیابی آنها در همه جوامع، گروه‌هایی از مردم رسانه‌ای در اختیار ندارند و دسترسی آنها به رسانه محدود است و نمی‌توانند مطالبات، خواسته‌ها، انتظارات، نقد و اعتراضات خود را به گوش مسئولین منتقل نمایند. امروز اینترنت با برهم زدن قالب‌های سنتی گذشته و حرکت بر مدار برهم زدن برخی محدودیت‌ها در قالب‌های مختلف و از جمله رسانه‌های اجتماعی برخی ظرفیت‌ها را آزاد نموده و این امکان را فراهم نموده تا همه افراد بتوانند صاحب حداقلی از رسانه بوده و صدایی داشته باشند (قائم و تارتار، ۱۳۸۴) و در نتیجه صداهای ضعیف را با طرح و تقویت در فضای مجازی نیرومندتر نمایند.

۴-۵ داو سیاسی و اشتراک‌گذاری دردها

یک موضوع، مشکل و مسئله وقتی داو سیاسی پیدا می‌کند که کنشگران بتوانند درباره آن یک گفتگو و مباحثه عمومی را ایجاد کنند (ایودورماگن، موشار، ۱۳۸۹: ۲۹۱) و مشکل را از حالت خصوصی و فردی خارج نموده و به عنوان مشکل عام جامعه در حوزه عمومی به بحث بگذارند و این شرایط زمانی به وجود می‌آید که کنشگران بتوانند مشکل را درک نموده و از طول و عرض آن آگاهی داشته باشند و تاثیر اساسی آن را تعریف نمایند. از آن جایی که ظرفیت و امکان اشتراک

⁴Closness
²Voice Of The Voiceless

گذاری مسائل و مشکلات در قالب‌های مختلف داده‌ای به شکل گسترده در بستر اینترنتی رسانه‌های اجتماعی فراهم می‌باشد، مشارکت همگانی شهروندان می‌تواند تولید و میزان هم‌افزایی مردم در مباحثه و اقدام را افزایش دهد.

۴-۶ شکل‌گیری ژانر اعتراضی^۱

ژانر اعتراضی که بیشتر در هنر مطرح می‌شود و به آثاری اشاره دارد که در بردارنده اعتراض و انتقاد به مسائل سیاسی و اجتماعی است زبان ویژه‌ای دارد و این زبان خاص به مردم کمک می‌کند تا پیرامون دغدغه‌های اصلی و تعیین‌کننده خود گفت و گو و مباحثه و مناظره داشته باشند، از دیدگاه اوریچیو^۲ ژانر اعتراضی راهی است برای خروجی گرفتن از عواطف انسانی بر اساس مشکلات، در این نگاه تلاش می‌شود تا هیجانات را برانگیزد و زمینه تغییر و تحول را فراهم نماید، این کارویژه زمانی در رسانه‌های اجتماعی ظهور می‌کند که این رسانه‌ها با استفاده از قدرت هنر، ابزارهای و قالب‌های مختلف آن بتوانند با پخش تصاویر منقلب‌کننده و دردآور به شکل‌گیری ژانر اعتراضی تقویت نمایند هنر اعتراضی یک راه برجسته برای بیان نظرات، ایدئولوژی‌ها و انتقادات در قالب هنر است که از قدیمی‌ترین شکل‌های بیان فرهنگی است. این نوع هنر، به منظور روشن کردن و آگاهی‌بخشی درباره موضوعات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و محیطی به کار می‌رود. به اعتقاد هوارد رسانه‌های دیجیتال به صورت قابل توجهی زمینه و ظرفیت دریافت پیام‌های اعتراض ... و پیوند دادن شهروندان سرخورده و کمک به درک نارضایتی‌های مشترک و توان عمل نمودن با هم قدرتمند بوده و نقش را دارند (Howard & HussainT, 2013:24)

۵- وضعیت اجتماعی و سیاسی عربستان سعودی

عربستان سعودی که به تعبیر برخی نویسندگان با عنوان کشور سیاه و سفید از آن یاد می‌شود اکنون جمعیتی بالغ بر ۳۷ میلیون نفر دارد و پیش‌بینی می‌شود این جمعیت تا سال ۲۰۵۰ به ۴۵ میلیون نفر برسد. این در حالی است که جمعیت این کشور بین سال‌های ۱۹۵۰ تا ۲۰۱۳ از حدود ۳ میلیون به ۳۰ میلیون نفر رسید یعنی افزایش جمعیتی ۱۰ برابری.

1-protest genre

2-W.Uricchio

بر اساس برخی آمارها در حال حاضر دو سوم جمعیت بومی این کشور زیر ۳۰ سال هستند (آرتز و رولانتز، ۱۳۹۶: ۵۶) و همچنین علی‌رغم درآمد بالای نفتی در این کشور و اختصاص یارانه به خانواده‌ها و به نوعی خرید وفاداری از طریق پرداخت یارانه، اما این جامعه جامعه‌ای است که هر چقدر هم در ظاهر آرام باشد نارضایتی در آن موج می‌زند و عمده این نارضایتی‌ها شامل نارضایتی جوانان، زنان و شیعیان عربستان می‌باشد. براساس تحقیقات، از یک سو، جوانان سعودی در اغلب موارد بیش از جوانان سایر کشور های عربی طرفدار آزادی، حقوق بشر و دموکراسی هستند (شاپوری؛ نورعلی وند، ۱۳۹۷: ۲۸) و از سوی دیگر جمعیت عربستان یکی از جوان‌ترین جمعیت های جهان است و تقریباً ۶۰ درصد شهروندان سعودی کمتر از بیست سال سن دارند (هاوس، ۱۳۹۷: ۸۸). یک تاجر سعودی در خصوص نقش آفرینی جوانان عنوان می‌کند: اذهان ما بسته است، اما جوانان توسط اینترنت و علم آزاد شده‌اند، آن‌ها آن‌چه ما تحمل کردیم تحمل نخواهند کرد، هیچ کس نمی‌داند جرقه اول کجا زده خواهد شد، اما تغییر غیر قابل اجتناب است (هاوس، ۱۳۹۴: ۲۶). در خصوص وضعیت زنان در شبه جزیره هم می‌توان گفت: از میان شکاف های مختلف که در عربستان وجود دارد هیچ کدام به اندازه مساله جایگاه، نقش و آینده زنان عمیق و جدی نیست (هاوس، ۱۳۹۷: ۱۱۳) اگر چه قیام شیعیانی که در استان شرقی متمرکز شده‌اند ... از بدترین کابوس های آل سعود است اما حسن صفار از معترضان شیعه بر این نظر است که: ما باید بخشی از یک جنبش ملی برای ایجاد اصلاحات باشیم، مشکلات شیعیان بخشی از مشکلات بزرگ تر است که در کل عربستان سعودی وجود دارد. (آرتز و رولانتز، ۱۳۹۶: ۱۶۰).

اوضاع مبهم و ناآرام عربستان که مخالفان معتقدند قابل اصلاح نیست (تسنیم، ۱۳۹۹/۰۸/۲۷) و محسن عامر روزنامه نگار عرب معتقد است: این کشور به سرعت روبه بحرانی خطرناک می‌رود (فردا نیوز، ۹۲/۰۸/۱۱) تحت تاثیر عواملی همچون بافت قبیله‌ای-سستی، اقدامات تمامیت‌خواه حکومت فرصت ظهور پیدا نکرده و در مواردی هم که مطالباتی مطرح شده با سرکوب، انحراف یا اصلاحات جزئی پاسخ گرفته زیرا مشخصه‌های اصلی نظام سیاسی عربستان که شامل اقتدارگرایی سلسله مراتبی، انحصارطلبی، تمرکز گرایی و نئو سنت گرایی (حسین، ۱۳۸۷: ۶۵) می‌شود، چنین شرایط و مطالباتی را بر نمی‌تابد و صرفاً تلاش شده از طریق وعده برخی اصلاحات، اصلاحاتی که به گفته الهذلول (خواهر یک زندانی) مادامی که اصلاح گران واقعی در زندان باشند، قابل باور

نیستند (ایسنا، ۱۳۹۹/۰۸/۲۵)، تنش و ناآرامی پنهان را مدیریت نمایند و این نوعی فریفتن مردم و... مخرسیاسی است (فریره، ۱۳۶۴: ۹۶). اصلاحاتی که چه موفق باشند چه ناموفق برای حکومت پادشاهی عربستان آورده مثبتی در جهت استمرار طولانی مدت نخواهد داشت، و بیشتر زمینه‌ها و ابزار دگردیسی در این کشور را فراهم خواهند نمود، زیرا وقتی جامعه بسته شروع به شکاف برداشتن می‌کند، شرایط تازه ای آشکار می‌شود و آن حضور توام با توقع توده هاست (فریره، ۱۳۶۴: ۹۱)، از نگاه الکسی دوتوکویل در شرایط دومینوی مصائب فقط اتفاقی نادر می‌تواند حاکمی را نجات دهد، که بعد از یک دوره سرکوب طولانی مدت در صدد کم کردن فشار وارد بر رعیتش برآید، به محض اینکه تصور خلاص شدن از مصیبت‌ها به فکر مردم خطور کند ناگهان تمام مصیبت‌هایی که قبلاً صبورانه تحملشان می‌کردند و آنها را اجتناب ناپذیر می‌دانستند یک باره غیر قابل تحمل به نظر می‌رسند (De Tocqueville, 2008: 175).

۶- حوزه عمومی عربی

حوزه عمومی مفهومی است که ارتباط وثیقی با ساختار و شرایط محیط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی هر جامعه ای دارد و تحلیل و بررسی حوزه عمومی بدون توجه به محیط، تحلیلی ناقص و نارساست، اگرچه از نظر هابرماس زمینه‌های اقتصادی، ساختارهای سیاسی، کارکردهای اجتماعی و زیرساخت‌های نهادی عناصر اصلی حوزه عمومی هستند (Abdoulmoula, 2015: 88)، اما این اجزا و عناصر در جوامع مختلف، متفاوت هستند.

درخاورمیانه و شمال آفریقا تکامل حوزه عمومی به اواخر قرن ۱۹ برمی‌گردد زمان ظهور مطبوعات سیاسی (Salvatore, 2009) به باور برخی شهروندان کشورهای عربی، دنیای آنها از زمان ابن خلدون تا امروز دست خوش تغییر و چالش اساسی نشده و از دسترسی اندیشه، تغییر و حوادث مصون بوده، در حالی که خود ابن خلدون نیز بر این باور بود که دنیا در حال دگردیسی است و شرایط هیچ ملتی در مانند گذشته و حتی شرایط حال باقی نمی‌ماند.

هزاره جدید را باید پایان یک دوره و شروع فصل جدیدی در جهان عرب دانست که تفاوت بنیادین و عمیقی با ادوار پیش از آن دارد و این موضوع بیشتر متأثر از فناوری‌ها بوده و همانا بهره‌گیری از اطلاعات و فناوری نوین است که پیش از آن بدین وسعت سابقه نداشته

است (Hourani, 1992) ولی امروز بخش بزرگی از خاورمیانه و شمال آفریقا با ظهور و سیطره فناوری‌های نوین اینترنت و تلویزیون‌های ماهواره‌ای دچار تحولات اساسی شده است. این شرایط می‌تواند زمینه و نشانه‌ای از ناکارآمدی و عقب نشینی دولت‌ها، بلوغ و رشد جامعه مدنی و ظهور و گسترش فضای عمومی تلقی شود (فندی، ۱۳۸۲) اگرچه در جهان عرب اعم از آفریقا و آسیا دستگاه‌های دولتی با شناخت و اشراف به اینکه حوزه عمومی چیزی است که ساخته و پرداخته رسانه‌ها است (Lang, 2013: 50) با دقت و شدت تمام رسانه‌ها را کنترل و مدیریت می‌کنند و رسانه‌ها هم به صورت انحصاری در خدمت منافع شخصی حکام عربی، نظام‌های پدرسالار (مرادی، ۱۳۸۹: ۹۰) و به تعبیر دیگر رژیم‌ها‌های اندک سالار می‌باشند (عجم اوغلو، رابینسون، ۱۳۹۳: ۲۳) و بخش عمده‌ای از برنامه‌های خود را به تبلیغات سیاسی اختصاص می‌دهند و همین شرایط قدرت بلامنازعی به دولت‌ها داده است، زیرا همین رسانه‌ها هستند که نقش اساسی در شکل‌گیری حوزه عمومی و افکار عمومی دارند.

طبیعتاً با تولد اینترنت و فراگیری و تنیده شدن آن در تار و پود جوامع، مفهوم شهروندی در کشورهای عربی هم تغییر کرده و شهروندان جدید و نت زیست‌ها که بیشتر اوقات خود را در فضاهای مجازی و اینترنتی سپری می‌نمایند پایگاه ویژه‌ای پیدا کرده اند که اینک در بیداری اسلامی کشورهای تونس و مصر نقش اول و اساسی مربوط به جوانان عربی بودند که فارغ از دلایل عینی انقلاب‌ها در به کارگیری فناوری و گسترش روحیه اعتراضی ذکاوت و تبحر خاص داشته‌اند، جوانانی که پیش از این تحولات سرخوردگی از واقعیات سیاسی و اجتماعی را فضای مجازی منتقل می‌کردند و با استفاده از این فضای جدید برای اهداف سیاسی ظرفیت‌های جدیدی ایجاد شده و محملی در اختیار منتقدین و معترضین عربی حذف شده از سوی رسانه‌های جریان اصلی قرار می‌داد، پیش از وجود این رسانه‌ها تنها رسانه‌های خبری منطقه توسط دولت‌ها سانسور می‌شد و اگر هم تشکیلات انجمن یا نهاد مدنی یا شبه مدنی دست به ابراز حقایق می‌زد توسط دولت آنها سرکوب می‌شدند و این سرکوب‌ها حتی در کشور عربی لائیک یعنی تونس به حدی گسترش یافته بود که مورد اعتراض مجامع جهانی هم واقع شده بود. با ظهور شکل جدید و مسطح رسانه‌ها خاورمیانه و منطقه عربی هم شاهد رشد جهشی بوده و رسانه‌های اجتماعی توانسته‌اند شرایطی را فراهم نمایند که مردم بتوانند افکار و نظرات خود را در موضوعات و مسائل مختلف بیان کنند و به عبارتی دیگر با گسترش

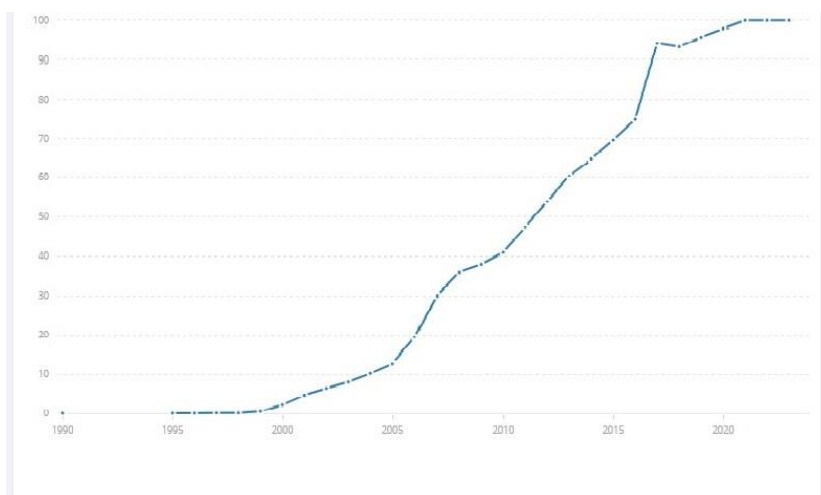
رسانه‌هایی نظیر فیسبوک و توییتر در منطقه مردم مجال پیدا کردند تا بخشی از ارتباطات موثر را در کنترل خود داشته باشند و قدرتی پیدا کنند و رسانه‌های اجتماعی در خدمت مردم و شکل‌گیری حوزه عمومی واقعی و نه تصنعی باشند، چیزی که سال‌ها در آرزوی آن بودند.

۶- فناوری اطلاعات و ارتباطات در عربستان

عربستان سعودی علی‌رغم فقدان توسعه سیاسی و اجتماعی، با درآمدهای نفتی بالا در سالیان اخیر سرمایه‌گذاری کلانی در بخش زیرساختی فناوری اطلاعات و ارتباطات داشته است در انگیزه‌های این سرمایه‌گذاری موضوعات مختلفی مطرح می‌شود؛ از سیاست بالا بردن رفاه دیجیتالی مردم گرفته تا به روز رسانی مهارت‌های بقا و حفظ قدرت خاندان آل سعود و همچنین کسب پرستیژ و جایگاه ممتاز بین‌المللی.

با هر انگیزه‌ای که باشد بر اساس آمار بین‌المللی این کشور در صدر رتبه بندی‌های جهانی قرار دارد به عنوان نمونه با شاخص اتصال جهانی ۹۴٫۷ و اتصال معنادار ۹۶٫۸ امتیاز کلی این کشور ۹۵٫۷ می‌باشد. همچنین بر اساس آمار ۲۰۲۲ کاربران اینترنت در این کشور ۹۶٫۸ از جمعیت کل این کشور را در بر می‌گیرد. ۱۰۰ درصد خانوارها به اینترنت خانگی دسترسی دارند (جدول-۱)

جدول ۱- تعداد کاربران اینترنت (درصد از جمعیت) عربستان سعودی

www.worldbank.org

بر اساس گزارش کمیسیون ارتباطات و فضا و فناوری^۱ در سال ۲۰۲۴ ضریب نفوذ اینترنت در عربستان ۹۹ درصد است (جدول-۲) یعنی تقریباً کل جمعیت این کشور به اینترنت دسترسی دارند و این وضعیت نفوذ در مناطق مختلف وجود دارد (جدول-۳) و از لحاظ جنسیتی نیز مردان و زنان سعودی وضعیت مناسبی در دسترسی به اینترنت دارند (جدول ۴ و ۵). طبق گزارش دیگری وضعیت سرعت دانلود (جدول-۶) وضعیت مطلوبی داشته و ۱۰۰ درصد جمعیت تحت پوشش تلفن همراه 3G و 4G می‌باشند.

جدول ۲- میزان نفوذ اینترنت در عربستان سعودی

Period	Internet penetration
2019	95.7%
2020	97.8%
2021	98.1%
2022	98.6%
2023	99.0%
2024	99.0%

www.worldbank.org

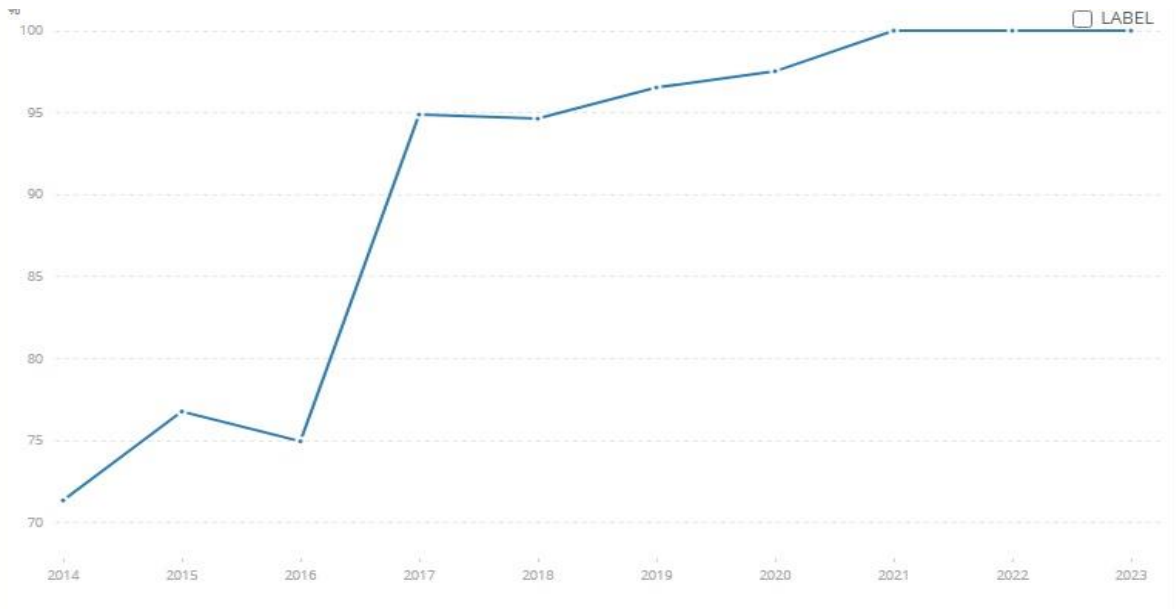
جدول ۳- میزان نفوذ اینترنت در مناطق مختلف عربستان

Percentage of Internet Penetration by Region

Region	Internet Penetration
Eastern Province	99.9%
Tabuk	99.8%
Riyadh	99.7%
Makkah	99.7%
Jouf	99.7%
Northern Borders	99.6%
Qassim	99.5%
Najran	99.4%
Hail	99.3%
Madinah	98.0%
Baha	97.3%
Jazan	97.2%
Asir	97.1%

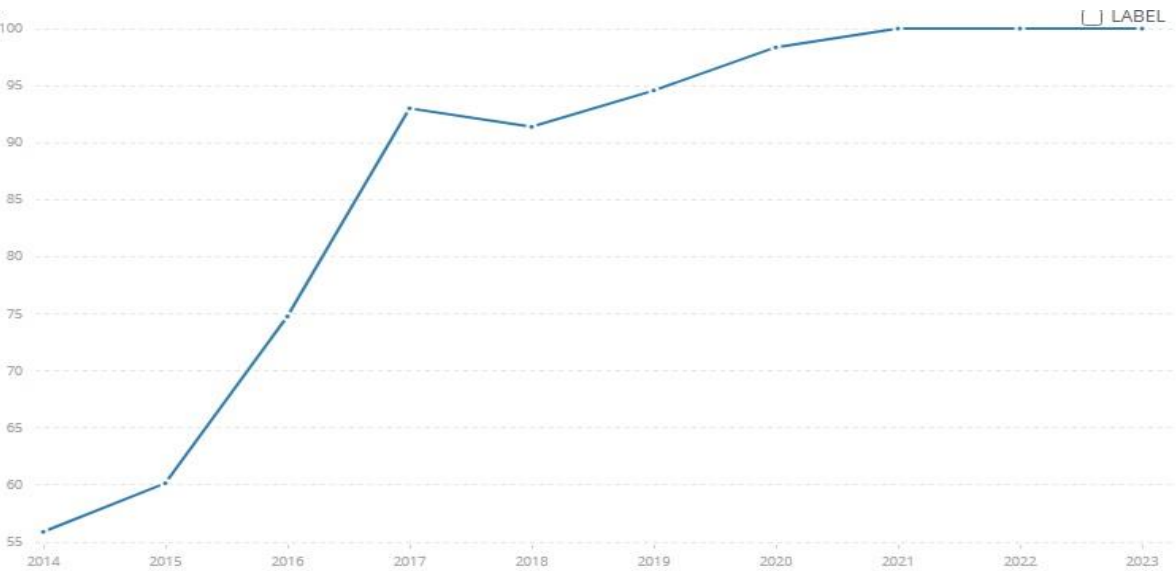
www.worldbank.org

جدول-۴ تعداد کاربران مرد

www.worldbank.org

جدول-۵ تعداد کاربران زن

www.worldbank.org

جدول ۶- میانگین سرعت دانلود (مگابایت در ثانیه)

Period	Average
2023	120.5
2024	129.2

www.worldbank.org

۱- رسانه های اجتماعی در عربستان سعودی

با توجه به وضعیت رسانه‌های جریان اصلی در عربستان، سیطره دولتی و سانسور شدید، رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی جایگاه ویژه‌ای دارند. در کنار شرایط حاکم بر رسانه‌های دولتی، بایستی وجود زیرساخت‌های فناوری اطلاعات و فضای مجازی از جمله عوامل موثر در وضعیت بسیار خوب رسانه‌های اجتماعی در عربستان در نظر گرفت بررسی گزارش رسانه‌های اجتماعی عربستان در سال ۲۰۲۱ حاکی از آن است که ۳۳,۵۸ میلیون نفر جمعیت این کشور به اینترنت دسترسی دارند و این آمار در سال ۲۰۲۴ به ۳۳۵,۳۳ درصد رشد داشته است بر اساس برخی آمارها متوسط ساعت روزانه در اینترنت برای هر فرد ۷ ساعت و ۴۵ دقیقه می‌باشد و میزان حضور در رسانه‌های اجتماعی ۳ ساعت و ۱۶ دقیقه گزارش داده شده است. ۶۵,۳ کاربران رسانه‌های اجتماعی مردان و ۳۴,۷۰ درصد را زنان تشکیل می‌دهند.

سیر رشد کاربران رسانه های اجتماعی در عربستان سعودی

سال	تعداد کاربران
۲۰۲۴	۳۵,۳۳ میلیون
۲۰۲۳	۲۸,۸۱
۲۰۲۲	۲۹,۵۰

۲۷,۸۰	۲۰۲۱
۲۵,۰۰۰	۲۰۲۰
۲۳,۰۰۰	۲۰۱۹
۲۵,۰۰۰	۲۰۱۸
۱۹,۰۰۰	۲۰۱۷
۱۱,۰۰۰	۲۰۱۶
۹,۲۰۰	۲۰۱۵
۷,۶۰	۲۰۱۴

رسانه های اجتماعی در عربستان سعودی

زنان	مردان	میانگین سنی
۱,۶۰	۱,۸۰	۱۷-۱۳
۸,۵۰	۱۲,۶۰	۲۴-۱۸
۱۸,۶۰	۳۳	۳۴-۲۵
۴,۵۰	۱۱,۵۰	۴۴-۳۵
۱,۲۰	۳,۷۰	۵۴-۴۵
%۰.۴۰	۱,۲۰	۶۴-۵۵
%۰.۶۰	%۰.۸۰	۶۵ به بالا

www.globalmediainsight.com

بررسی این گزارش عربستان سعودی از کشورهایی است که رسانه‌های اجتماعی در زندگی روزمره نقش اساسی دارند و عمده کاربران بین سنین ۱۸ تا ۳۴ سال می‌باشند. در حالی که رسانه های اجتماعی پیش تر عمدتاً محل ظهور و بروز نخبگان لیبرال بود، امروز مردمی شده و صداهای

بیشتری در آن عضویت دارند و علیرغم سخت گیری های رژیم سعودی رسانه ها و شبکه های اجتماعی به ایجاد روزنه های امید و باز نگه داشتن درهای اعتراض و ناراضیاتی در عربستان کمک می کنند (ضیایی پرور، ۱۳۹۱).

میزان نفوذ رسانه های اجتماعی در عربستان سعودی در سال ۲۰۲۴

ردیف	رسانه های اجتماعی	میزان نفوذ
۱	واتس آپ	۲۲ درصد
۲	فیس بوک	۲۱ درصد
۳	توییتر	۱۹ درصد
۴	گوگل پلاس	۱۵ درصد
۵	اسکایپ	۱۳ درصد
۶	اینستاگرام	۱۳ درصد
۷	پیترست	۱۰ درصد
۸	لینکدین	۱۰ درصد
۹	بادو	۸ درصد

www.glbalmmediainsight.com

۲- وضعیت آزادی رسانه ها

در عربستان سعودی به واسطه نوع نظام سیاسی اندک سالار طبیعتاً رسانه های آزاد وجود ندارد و به همین دلیل جزو کشورهای غیر آزاد می باشد و در رتبه بندی های مرتبط با شاخص آزادی هم عمدتاً هم سیر نزولی داشته است به عنوان مثال موقعیت این کشور در رتبه بندی جهانی آزادی مطبوعات از رتبه ۱۲۵ در سال ۲۰۰۲ به ۱۵۸ در سال ۲۰۱۲ تنزل پیدا کرده است (قادری، میرزایی، ۱۳۹۲).

و	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	سا
وضعیت کلی	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	ل شاخ ص
غیر آزاد	۹, ۱۰۰	۸, ۱۰۰	۸, ۱۰۰	۷, ۱۰۰	۷, ۱۰۰	۷, ۱۰۰	ر تیه کلی
غیر آزاد	۱, ۴۰	۱, ۴۰	۱, ۴۰	۱, ۴۰	۱, ۴۰	۱, ۴۰	ح قوق سیاس ی
غیر آزاد	۸, ۶۰	۷, ۶۰	۷, ۶۰	۶, ۶۰	۶, ۶۰	۶, ۶۰	آزا دی های مدنی

www.Freedomhouse.com

وضعیت رسانه های اجتماعی در عربستان به لحاظ زیر ساختی وضعیت مطلوبی است، اما نکته مهم این است که امکان استفاده از همه ظرفیت های این نوع رسانه ها به عنوان رسانه های افقی وجود ندارد همان طور که این مسئله در خصوص رسانه های جمعی جریان اصلی هم وجود دارد. این نوع مواجهه با رسانه ها ناشی از نوع نظام سیاسی حاکم است، که نظامی بسته و غیره دموکراتیک است و تقریبا هیچ مجالتی برای آزادی شهروندان خود بر نمی تابد. لذا صرفا از بخش کوچک و کم خطر رسانه های اجتماعی استفاده می شود. به عنوان مثال در جریان سیل عربستان بررسی حدود ۵۰۰۰ پیام در چند رسانه اجتماعی نشان می دهد که این رسانه ها بیشتر در جهت کمک به شهروندان آسیب دیده و انتقال احساس غم و اندوه وهم دردی استفاده شده است. در

حالی که با توجه به شرایط، دلایل واقدامات پیشینی حکومت کمتر به انتقاد از حکومت و اقدامات آن پرداخته شده است. مرور رسانه های اجتماعی حاکی از آن است که استفاده اصلی از رسانه های اجتماعی در عربستان بیشتر معطوف به موضوعاتی نظیر ارتباط با دوستان و خانواده، پر کردن اوقات فراغت، دنبال کردن ورزش، جستجوی ایده های جدید است و تنها حدود ۲۷ درصد به صحبت های روز و ۲۵ درصد به پیگیری اخبار اختصاص دارد.

۳- حوزه عمومی در عربستان سعودی

پدیده "کوچه و بازار" ابتدا با نگاهی تحقیر آمیز برای اعراب و از جمله عربستان بکار گرفته شد، اما بعداً پذیرفته شد و به عنوان موضوعی نو و موثر در مسئولیت پذیری افکار عمومی مطرح شد. بررسی ها نشان می دهد کوچه و بازار توانایی تفسیر فصیح و رسایی رویدادها و سازمان دهی اوضاع را در مسیری غیر از خواست آشکار دولت دارند. کوچه و بازار در عرب با سرعت خیره کننده ای در حال شکل گیری است... در حال حاضر افکار عمومی عرب بیش از گذشته به مزایای جامعه باز آگاه است.

وضعیت گذشته و حال حوزه عمومی در عربستان سعودی تابعی از عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و رسانه ای خاص این کشور است. سیستم پادشاهی مطلقه، دولت رانتیر، باعث شده این دولت وابستگی خاصی به مردم و مالیات نداشته و طبیعتاً پاسخگویی هم به مردم ندارد. احزاب و گروه های سیاسی رسمی در این کشور وجود ندارد و فعالیت های منتقدین و مخالفین با کنترل شدید و سرکوب مواجه می شود. همان طور که شاهد قتل جمال خاشقچی در اکتبر ۲۰۱۸، بازداشت زنانی مثل: لجنین الهدلول، عزیزه الیوسف، ایمان نفجان و... و شیعیانی نظیر: عبدالله المتقیان السلمی، محمد عید الحویطی، منیف المنقره و... (تسنیم، ۱۳۹۹/۰۸/۱۲) بوده ایم.

بررسی وضعیت سیاسی، اجتماعی و رسانه ای در عربستان نشان می دهد ذیل سیاست انعطاف راهبردی - یعنی واقف بودن به این که چه زمانی باید کوتاه آمد و چه زمانی باید مبارزه کرد که حرکتی غریزی برای بقاست و حاکم بنیان گذار سعودی آن را به کمال رساند و به پسرانش نیز منتقل کرد (هاوس، ۱۳۹۷: ۳۷)، رسانه های رسمی و جریان اصلی در عربستان هم به عنوان ابزار باز تولید و القای گفتمان پنهان و قدرت نهفته در پشت ساختارها به دنبال تشکیل و تقویت حوزه

عمومی مصنوعی و دست ساز حکومت هستند، در این مسیر به نظر می‌آید برخی رسانه‌ها مثل العربیه بر سیاست دگر سازی و خصومت سازی تاکید دارند (میر دهقان، شوکتی مقرب، ۱۳۹۲). ابوخلیل معتقد است رسانه‌های عربی به ویژه العربیه، ابزاری در برانگیختن فتنه میان شیعیان و اهل سنت می‌باشد.

اما در سوی دیگر رسانه‌های اجتماعی هستند، رسانه‌هایی که اگر با نگاه راهبردی و زیر بنایی بنگریم شاید آنها هم چندان افقی و اجتماعی نباشند، اما با نگاه ابزاری و تاکتیکی و به ویژه در مقابل رسانه‌های رسمی و عمودی فرصت و مجال خوبی در اختیار مردم گذاشته و در تولد و توانمند سازی نت زیست‌ها نقش اساسی داشته است، نسلی تهدید خزننده در عربستان هستند زیرا جوانان عربستانی که بیشترین کاربران توییتر و یوتیوب بوده‌اند و زنان که معتقدند: اگر می‌خواهید جامعه را تغییر دهید باید زن را تغییر دهید (هاوس، ۱۳۹۷: ۱۴۹) در تارپود جامعه عربستان تنیده شده و حضور دارند و بر این نظرنند که رسانه‌های اجتماعی و از جمله فیس بوک درهای قفس را باز کرده‌اند.

امروز در عربستان یا نسلی زیر دست و ماهر در استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی مواجهیم که آشکارا و مغرورانه ناهمسان هستند و سر ناسازگاری دارند و مهمترین وجه مشترک آن‌ها نارضایتی شان از وضع موجود است، این نسل برخلاف پدر و مادرها یا پدر بزرگ و مادر بزرگ‌ها دارند صاحبان قدرت را زیر سوال می‌برند و جلوی آنها می‌ایستند و عنوان می‌کنند می‌دانیم که فرصت‌ها خود به خود نخواهند آمد، به قول گاندی ما باید خودمان را تغییر دهیم و این کار را خواهیم کرد.

حاکمان سعودی که می‌دانند جامعه مطالباتی دارد، مطالبه آزادی دارند، ذیل سیاست راهبردی انعطاف همواره حرکت‌هایی برای مدیریت حوزه عمومی داشته‌اند، کما اینکه در اوایل دهه نود روی خوشی به پدیده "الایستراحت" داشته و آن را به عنوان بخشی از حوزه عمومی مد نظر داشته‌اند. پدیده‌ای که به عنوان مکانی برای جلسات و گفت‌وگوهای خصوصی مطرح بوده است.

۴- تحلیل و بررسی

بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عربستان گویای چند مطلب اساسی است؛ در حوزه سیاسی اگرچه حاکمیت مطلق با خاندان آل سعود می‌باشد اما پایه‌های مشروعیت و مقبولیت این نظام سیاسی سالیانی است که ترک برداشته و همواره شکاف‌ها و ترک‌های آن هم عمیق‌تر می‌شود به لحاظ اجتماعی مردم عربستان اگرچه امکان ظهور و بروز اعتراضات را ندارند اما مطالباتی دارند که با این نوع نظام سیاسی برآورده نخواهد شد از موضوعات زنان و تبعیض علیه آنان گرفته تا مباحثی چون آسیب‌های اجتماعی؛ فقدان آزادی اجتماعی، آزادی رسانه، آزادی بیان و فقدان عدالت و ... از وجه اقتصادی نیز اگرچه همچنان پاشنه اداره این کشور بر نفت می‌چرخد اما افزایش جمعیت نوسانات بازار نفت سرمایه‌گذاری‌ها در حوزه نظامی و برخی حوزه‌های دیگر باعث شده تا ظرفیت و توان اقتصادی عربستان آنگونه که باید و آنگونه که تصور می‌شود مساعد نباشد. در این اوضاع و احوال نظام سیاسی عربستان همچنان برخی از منابع اقتصادی را صرف خرید مقبولیت و مشروعیت نمود اما این خرید و فروش‌های سیاسی طبیعتاً به تعمیق مقبولیت و کارآمدی ساختار سیاسی عربستان نخواهد انجامید. هم‌چنین به واسطه برخی اصلاحات روبنایی جامعه و مطالبه‌گران زمینه ابراز سایر مطالبات خود را جستجو می‌کنند، در کنار این موضوعات ساختار قوی نظام فناوری اطلاعات و ارتباطات در این کشور که به واسطه آن نسیم تازه‌ای به حوزه عمومی دمیده باعث شده تا علی‌رغم سیستم فیلترینگ قوی شهروندان این کشور به ویژه جوانان و زنان فرصت و مجال بیشتری برای اشتراک گذاری مسائل و مشکلات در قالب شبکه‌های مختلف پیدا کنند به عبارت دیگر اگرچه براینده حوزه عمومی رسمی عربستان تحت تاثیر رسانه‌های جریان اصلی و کاملاً تحت نظارت دولت یک حوزه عمومی مصنوعی و غیر واقعی را نشان می‌دهد اما با وجود زیرساخت‌های مناسب فناوری اطلاعات و ارتباطات و توانمند شدن شهروندان این کشور و شکل‌گیری نت زیست‌ها در این کشور که جمعیت بالایی را هم شامل می‌شوند زمینه برای شکل‌گیری حوزه عمومی واقعی فراهم شود. حوزه عمومی‌ای که شهروندان بتوانند مسائل و مشکلات خود را مطرح نموده و راجع به آنها بحث و جدل داشته باشند و این نوع حوزه عمومی

است که سرنوشت آینده عربستان را تعیین خواهد کرد. در این شرایط گروه‌های مختلف نظیر روشنفکران، تحصیل کردگان کشورهای غربی، زنان، جوانان، طبقه متوسط و اقلیت شیعی ساکن در بخش شرقی به عنوان شهروندان درجه دو یک زخم باز است (آرتز؛ رولانتز، ۱۳۹۶: ۳) از طریق رسانه‌های اجتماعی گروه‌ها و محافلی را تشکیل داده و می‌دهند تا بتوانند مسائل اصلی جامعه و نظام حاکم را به بحث بگذارند و اساساً به مسئله سازی که هم به معنی پرسش کردن و هم به معنی به پرسش کشیدن و در نتیجه چالش برانگیزی (فریره، ۱۳۶۴: ۹۴) است، پردازند.

نتیجه‌گیری

بر اساس بررسی‌های صورت گرفته اوضاع فعلی در عربستان سعودی اوضاعی کاملاً بسته و تحت کنترل است. نظام سیاسی نظارت شدیدی بر رسانه‌های جریان اصلی دارد و به عبارتی رسانه رسانه منتقد جدی در این کشور وجود ندارد. همچنین جریان‌های اجتماعی_سیاسی عربستان نیز به دلایل مختلف امکان ظهور و بروز میدانی ندارند اما با توجه به چند جهش اساسی شامل: جهش جمعیت جوانان، جهش فناوری اطلاعات و رسانه‌های اجتماعی، جهش مقایسه با مناطق مختلف جهان، جهش آگاهی سیاسی و جهش صورت گرفته در طرح مطالبات و انتظارات، صورت بندی اجتماعی، زیرساخت‌های لازم برای شکل‌گیری نسل نت زیست‌ها در این کشور و توانمندی‌های حاصل از حضور در فضای مجازی و نیز ابزارهای در اختیار نت زیست‌ها این نسل با شکل دادن به حوزه عمومی چندگانه و شبکه‌ای و حوزه عمومی جایگزین به عنوان پیشران تحولات آینده سیاسی_اجتماعی عربستان ایفای نقش خواهند کرد.

فهرست منابع

- آرتز، پل؛ رولانتز، کارولین (۱۳۹۶). عربستان سعودی یک پادشاهی در معرض خطر، ترجمه محمدرضا دهشیری، سعیده اجتهادی، زهرا رحیمی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- الصالح، سعد (۱۴۰۳). فریادهای بهار عربی، ترجمه محمد مهدی هاتف، مهدیه میر محمد، محمد ح سین خلیج، مهدی ناصری، تهران: کرگدن.
- ایودور ماگن، ژان؛ موشار، دانیل (۱۳۸۹). مبانی جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه عبدالحسین نیک گوهر، تهران: آگه.
- برگستروم، کارل تی؛ وست، جوین دی (۱۴۰۳). علیّه مزخرفات، ترجمه عرفانه محبی جهرمی، تهران: ترجمان.
- بصیریان جهرمی حسین (۱۳۹۲). رسانه‌های اجتماعی، تهران: دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها.
- تامسون، جان ب (۱۳۸۰). رسانه‌ها و مدرنیته، ترجمه مسعود اوحدی، تهران: سروش.
- حسین، آصف (۱۳۸۷). جهان اسلام از منظرهای سیاسی مختلف، ترجمه سید احمد موثقی، تهران: اندیشه سازان نور.
- درویشی، داریوش (۱۳۹۷). عربستان سعودی، سیاست خارجی در سایه بحران‌های داخلی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- شاپوری، مهدی؛ نورعلی، نده، یاسر (۱۳۹۷). عربستان سعودی، تحولات، چالش‌ها و چشم‌انداز، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۸). شبکه‌های علمی مجازی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- عجم اوغلو، دارون؛ رابینسون، جیمز ای (۱۳۹۳). چرا ملت‌ها شکست می‌خورند ترجمه محسن میردامادی محمد حسین نعیمی‌پور تهران: نشر روزنه.
- فارسی جوکار، حسن (۱۳۹۵). شبکه‌های اجتماعی، شهروندان شبکه‌ای و تحولات سیاسی - اجتماعی کشورهای عربی (تونس و مصر). رساله دکتری، دانشگاه تهران.
- فریره، پائولو (۱۳۶۴). کنش فرهنگی برای آزادی، ترجمه احمد بیرشک، تهران: خوارزمی.
- قزوینی، حائری؛ زمانی محبوب، حبیب؛ آذری، محمد مهدی (۱۳۹۷). وضعیت سیاسی - اجتماعی شیعیان عربستان سعودی، قم: انتشارات زمزم هدایت.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۹۳). شبکه‌های خشم و امید، ترجمه مجتبی قلی‌پور، تهران: نشر مرکز.

- لارو، رابرت اچ (۱۳۷۳). دیدگاه‌هایی درباره دگرگونی اجتماعی، ترجمه کاووس سید امامی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- نوذری حسینعلی (۱۳۹۳). بازخوانی هابرماس، تهران: نشر چشمه
- هابرماس یورگن (۱۳۹۴). نظریه کنش ارتباطی، ترجمه کمال پولادی، تهران: نشر مرکز
- هاوس، کارن الیوت (۱۳۹۶). هزارتوی سعودی، ترجمه نگار باغبانی و ابراهیم موسوی، تهران: نشر اسم.
- هاوس، کارن الیوت (۱۳۹۴). درباره عربستان سعودی، ترجمه مرتضی رجایی خراسانی، فاطمه مه‌سا کارآموزیان، تهران: انتشارات پیام رسان.
- وایت استیون (۱۳۸۰). خرد، عدالت و نوگرایی: نوشته‌های اخیر هابرماس، ترجمه محمد حریری اکبری، تهران: نشر قطره
- العبدی، جبار (۱۳۸۵). ارتباط و فرهنگ دموکراسی، ترجمه ع، فخر یاسری، روزنامه شرق، شماره ۸۱۴۵
- جعفری، سعیدمحمد (۱۳۷۲). رسانه‌های جمعی و تبلیغات بازرگانی در عربستان سعودی، رسانه، ۱۶(۱)، ۱۰۳-۱۰۱.
- سالتر، لی (۱۳۸۳). دموکراسی، جنبش‌های نوین اجتماعی و اینترنت، ترجمه پیروز ایزدی، رسانه، ۱۵(۳)، ۱۶۲-۱۳۳.
- شمسینی غیاثوند، حسن (۱۳۹۱). جایگاه رسانه‌های نوین در تحولات جهان عرب، علوم سیاسی، ۴(۱۹)، ۲۳۰-۲۰۵.
- ضیایی پرور، حمید (۱۳۹۱). مروری بر وضعیت رسانه‌ها در عربستان، کتاب خاورمیانه، ۳(۹)، ۳۱۳-۳۴۵
- علیخواه، فردین (۱۳۷۸). کنش ارتباطی؛ بنیاد خود شکوفایی حوزه عمومی، اطلاعات سیاسی اقتصادی ۱۳۹ و ۱۴۰ (۱۱۴-۱۲۵).
- فندی، مامون (۱۳۸۲). فناوری اطلاعاتی، اعتماد و دگرگونی اجتماعی در جهان عرب، ترجمه جهان‌شیر سیاه منصوریف مطالعات خاورمیانه، ۱۰(۳۵)، ۱۹۹-۲۲۴.
- کوهکن، علیرضا؛ تجری، سعید؛ اسماعیل زاده، یاسر (۱۳۹۴). جنبش‌های اعتراضی و آینده رژیم نئوپاتریمونیال عربستان سعودی، مطالعات راهبردی، ۱۵(۷۰)، ۱۵۷-۱۸۸.
- منتظر القائم، مهدی؛ تارتار، عبدالعزیز (۱۳۸۴). اینترنت سرمایه اجتماعی و گروه‌های خاموش، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱(۴)، ۲۲۳-۲۴۵.

میر دهقان، مهین ناز؛ شوکتی مقرب، سمیه (۱۳۹۲). گفتمان پنهان، قدرت و رسانه در خاورمیانه عربی، مطالعات سیاسی - اجتماعی جهان، ۳(۱)، ۱۴۵-۱۸۰.

یمانی، مای (بهار ۱۳۷۸) اسلام و مدرنیته: روحیات نسل جدید در عربستان سعودی، ترجمه شهرام ترابی، سیاست خارجی، ۱۳(۱)، ۱۶۵-۱۷۴.

Abdelmola, Ezzeddin (2015) Aljazeera and Democratization, New York: Routledg.

Badran, Mona F(2011) is ICT Empowering Women in Egypt and Empirical study, Lecturer Faculty of of Economics and Political Science, Cairo: Cairo University.

Combaz, Emilie & Mcloughlin, Claire (2014) Voice, Empowerment And Accountability, Birmingham: University of Birmingham.

De Tocqueville, Alexis (2008) The Ancien Regime And The Revolution , London: Penguin Group.

Grimmelmann James (2010) "The privacy virus at D E wittower "Facebook and Philosophy" Illinois : Open Court Publishing Company.

Hourani, Albert (1992) History of The Arab People , Warner book.

Kuhn Randall (2011) On The Rule of Human Development in the Arabic Spring, University of Denver, Joseph korbel school of International Studies.

TKacheva , Olesya Schwartz.; Lowell H; Libicki, Martinc; Taylor, Julie E; Martini , Jeffrey; Boxter Caroline (2013) , Internet Freedom Political Space, Rand Corporation.

Tornton, A linta (1996) Does Internet Great Democracy, Sydney: University of technology Sydney

Wilson, owen (2021) The killer Prince, London: Gibson square

www.globalmediainsight.com

www.freedomhouse.com

www.worldbank.org

www.argaam.com

www.tasnimnews.com

www.fardanews.com

www.isna.ir